

PROBLEMY TRAGEDII I TRAGIZMU. STUDIA I SZKICE. Pod redakcją Haliny Krukowskiej i Jarosława Ławskiego. (Recenzenci: Krystyna Jakowska, Sław Krzemień-Ojak). Białystok 2005. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, ss. 1000. „Czarny Romantyzm”. Redakcja serii: Halina Krukowska (przewodnicząca), Krzysztof Korotkich, Marcin Lul, Jarosław Ławski, Barbara Sawicka-Lewczuk, Wojciech Wądołowski, Danuta Zawadzka, Elżbieta Dąbrowicz.

Problemy tragedii i tragizmu, wydane staraniem Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu w Białymstoku, zaskakują rozmachem i objętością. Zaproszeni do współpracy autorzy, reprezentujący prawie wszystkie krajowe ośrodki akademickie, podjęli trud zinterpretowania różnorodnych – pod względem estetycznym, gatunkowym i filozoficznym – znaczeń tragizmu, tragiczności i tragedii. Ów wysiłek należy pochwalić tym bardziej, że nie jest on okazjonalny, ale przeciwnie, wpisuje się w długofalowe prace badawcze Zakładu Literatury Oświecenia i Romantyzmu białostockiej polonistyki, których efektem stała się znana seria wydawnicza „Czarny Romantyzm”. *Problemy tragedii i tragizmu*, stanowiąc jej kolejne ogniwo, wykraczają jednak poza bezpośrednie inspiracje romantyzmem i odnoszą się do kluczowych dla europejskiej humanistyki pojęć.

Monumentalna – bo licząca 1000 stron – publikacja podzielona jest na 10 części przedstawiających tytułową problematykę w perspektywie historycznej. Nieznacz-

nym zakłóceniem jej rytmu pozostają dwie wprowadzające części, zmierzające do wyświeślenia uniwersalnej natury tragizmu. Różnią się one od siebie podejściem metodologicznym. Podczas gdy w pierwszej tragizm wyłania się z analizy poszczególnych dzieł (a nierzadko ich fragmentów), w drugiej przeciwnie, z interpretacji dużych struktur pojęciowych.

Część I, zatytułowana *Tragizm, tragedia, tragiczność*, otwiera artykuł Haliny Krukowskiej (z Uniwersytetu w Białymstoku) *Tragizm, heroizm, groza*. Różnorodne znaczenia tragizmu – wyłaniające się z wypowiedzi Maxa Schelera, Simone Weil, Johanna Wolfganga Goethego, Martina Heideggera, Paula Tillicha i Friedricha Nietzschego – umożliwiły autorce wyeksponowanie nie tylko estetycznych, ale także etycznych, emotywnych i ontologicznych sensów pojęcia. Z jednej strony, rozmywiają one dawne znaczenie tragizmu, z drugiej – wskazują na poszerzający się jego zakres, którego potwierdzeniem pozostaje głębokie zakorzenienie w życiu społecznym.

Kolejne teksty stanowią uszczegółowienie – nakreślonej w artykule Krukowskiej – perspektywy i podejmują trud zrekonstruowania tragizmu na gruncie twórczości wybranego autora (a nierzadko dzieła). Tak więc Zbigniew Kaźmierczak (Uniwersytet w Białymstoku) rozważania swoje poświęcił Nietzscheańskiej filozofii tragedii, Tadeusz Sucharski (z Pomorskiej Akademii Pedagogicznej w Słupsku) przedstawił tekst o Dostojewskim w „filozofii tragedii” Lwa Szestowa, Daria Mazur (z Akademii Bydgoskiej) napisała o refleksji Józefa Czapskiego nad utworami Wasilija Rozanowa, a Adam Fitas (z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego) o tragizmie zawartym w dziełach filozoficzno-religijnych Karola Ludwika Konińskiego. Teodozja Wikarjakówna zwróciła uwagę na funkcję przeznaczenia w twórczości wielu pokoleń pisarzy – od Ajschylosa do Sartre’a, Elżbieta Wesołowska zaś na głośną reinterpretację postaci Edypa w książce Maxa Frischa *Homo faber* (obie badaczki z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza), a Katarzyna Wielechowska (Uniwersytet Łódzki) przedstawiła koncepcję tragizmu u René Girarda.

Część II książki nosi tytuł *Przekroje i syntezy*. Składają się na nią zaledwie 4 teksty, ale tę skromną objętość rekompensują interpretacyjny rozmach i dyscyplina myślowa autorów. Cechą charakterystyczną ich wypowiedzi jest bowiem, z jednej strony, postrzeganie problematyki tragizmu w szerokiej perspektywie historycznoliterackiej i estetycznej, z drugiej – skłonność do teoretycznego ujęcia jego złożonej natury. Autorzy, skoncentrowani na opisie mechanizmów sterujących niejako z ukrycia przemianami tytułowych pojęć, dokonali ważnych ustaleń badawczych i zarysowali kierunki, w jakich refleksja nad nimi mogłaby się rozwijać.

Przekroje i syntezy otwiera artykuł Andrzeja Tyszczyka (Katolicki Uniwersytet Lubelski) *Tragiczność i doświadczenie. O nieszczęściu w strukturze tekstów tragicznych*. Punktem wyjścia autora stało się przekonanie, że tragizm generowany jest przez dwa typy relacji: człowiek–świat i człowiek–człowiek. O ile pierwsza ma charakter egzystencjalny, o tyle druga – moralny. Ich występowanie w utworach literackich, wyznaczające niejako dwa paradygmaty tragizmu, stało się dla autora przedmiotem szczegółowej (opartej na zasadach rozpoznania logicznego) analizy, prowadzącej do ujawnienia nie tylko dwunurtowości tragizmu europejskiego, ale także odrębności jego greckich i biblijnych korzeni. Z kolei Włodzimierz Szturc (z Uniwersytetu Jagiellońskiego) postawił kilka pytań (i udzielił kilku odpowiedzi) na temat zanikania tragedii w literaturze polskiej XVIII i XIX wieku. Problematykę przemian gatunkowych znany krakowski badacz przedstawił na tle ogólniejszych tendencji genologicznych epoki, pozostających w ścisłym związku z wyborami estetycznymi, społecznymi i ideowymi. Maria Obrusznik-Partyka (z filii Akademii Świętokrzyskiej w Piotrkowie Trybunalskim) dokonała analizy „pozytywistycznego wydziedziczenia tragizmu”, a Wojciech Gutowski (z Akademii Bydgoskiej) napisał o młodopolskim palimpseście tragiczności i jego powrocie w nowym przebraniu.

Kolejne części książki prezentują uszeregowane chronologicznie rozważania, poczy-

nając od literatury staropolskiej – aż do XX-wiecznej. Główną zaletą tak skonstruowanego przeglądu wydaje się skupienie myśli na wybranych interpretacjach tragizmu i tragiczności. Refleksją badawczą objęte zostały tu nie tylko typowe, charakterystyczne i dobrze znane egzemplifikacje literackie, ale także zjawiska słabiej zidentyfikowane, niejednokrotnie peryferyjne albo zapomniane.

Chronologiczny przegląd rozpoczyna *Literatura dawna*. Odnajdujemy tu teksty odnoszące się do: wątków tragicznych w poezji Jana z Czarnolasu (Kwiryna Ziemia – Uniwersytet Gdański), problematyki tragizmu we francuskiej noweli renesansowej (Witold Konstanty Pietrzak – Uniwersytet Łódzki), losów Katarzyny Radziejowskiej – wojewodzianki płockiej (Anna Gomółka – Uniwersytet Śląski), dramatu więźnia Tower z Szekspirowskich kronik (Bernadetta Puchalska-Dąbrowska – Uniwersytet w Białymstoku), wątków tragicznych w twórczości Stanisława Herakliusza Lubomirskiego (Bożena Chodźko – Uniwersytet w Białymstoku), tragizmu w ukraińskiej historiografii barokowej (Walentyna Sobol – Uniwersytet w Doniecku i Uniwersytet Warszawski), a także próbę analizy wiersza Leibniza *Jezus na krzyżu* (Małgorzata Frankiewicz – Uniwersytet Jagielloński).

Nieco bardziej zróżnicowana wydaje się część IV, zatytułowana *Na przełomie osiemnastego i dziewiętnastego wieku*. Przynosi ona artykuły usytuowane w dwóch nurtach. Pierwszy skoncentrowany jest wokół idei tragizmu i tragiczności. Drugi stanowi prezentację wybranych ich przykładów. Do nurtu pierwszego należą wypowiedzi: Barbary Czwórnoń-Jadczyk (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej) na temat sporów wokół rozprawy Franciszka Wężyka *O poezji dramatycznej*, Janusza K. Golińskiego (Akademia Bydgoska) o dwugłosie tegoż Wężyka w kwestii tragedii, Andrzeja Fabianowskiego (Uniwersytet Warszawski) o preromantycznym historiozoficznym tragizmie, a także rozważania Wojciecha Piotrowskiego (Akademia Świętokrzyska, filia w Piotrkowie Trybunalskim) o idei tragizmu zawartej w programach nauczania gimnazjum i liceum krzemienieckiego o początku XIX w. oraz Marka Podlasiaka (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) o kontrolerskich wokół pierwszej niemieckiej tragedii mieszczańskiej.

Drugi nurt wypełniają rozprawy na temat tragizmu historii zawartego w *Odach* Franciszka Dionizego Książnika (Witold Wojtowicz – Uniwersytet Szczeciński), tragizmu młodzieńca w *Bardzie polskim* Adama Jerzego Czartoryskiego (Piotr Żbikowski – Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie), przestrzeni w tragediach i dramatach Juliana Ursyna Niemcewicza (Małgorzata Chachaj – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej) oraz teatralnego kształtu *Tragedii Epaminondy* Stanisława Konarskiego (Piotr Pirecki – Uniwersytet Łódzki).

Trzy kolejne części – skoncentrowane na romantycznych inspiracjach Mickiewiczem, Słowackim, Krasińskim i Norwidem – stanowią w pewnym sensie wyłom w porządku periodyzacyjnym. Nie powinno to jednak dziwić, bo właśnie w okresie romantyzmu sformułowane zostało nowe znaczenie pojęć będących przedmiotem interpretacji. Niewątpliwą zaletą poświęconych temu zagadnieniu wypowiedzi wydaje się szerokie naświetlenie filozofii romantycznego tragizmu – zasadniczo odmiennej od klasycystycznej – i przede wszystkim rzutującej na kwestie estetyczno-genologiczne. Redaktorom tomu udało się uwypuklić różnice w pojmowaniu tragizmu przed- i polistopadowego, sporów związanych z koncepcją życia, człowieka i historii oraz rysującej się na ich gruncie nowej wykładni historiozoficznej.

Część V, zatytułowana *W kręgu inspiracji mickiewiczowskich*, przynosi teksty: Janusza Skuczyńskiego (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) o „próbach tragediowych” Józefa Korzeniowskiego, Jarosława Ławskiego (Uniwersytet w Białymstoku) o Mickiewiczowskim rozumieniu mitu i mitologii w pismach poety z lat 1818–1838, Krzysztofa Czajkowskiego (Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie) na temat *Grażyny* odczytanej w kontekście tragedii neoklasycystycznej, Danuty Zawadzkiej (Uniwersytet w Białymstoku) o niezrealizowanym pomysle Mickiewicza na dramat osnuty wokół tragicznych losów Barbary

Radziwiłłówny, Małgorzaty Cwenk (Katolicki Uniwersytet Lubelski) o „tragiczno-ironicznej biografii” Onufrego Pietraszkiewicza, Marka Dybizbańskiego (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza) o Ludwiku Łętowskim.

W części VI, poświęconej twórczości Juliusza Słowackiego, odnajdujemy prace: Leszka Libery (Uniwersytet Zielonogórski) o tragicznej intrydze *Marii Stuart*, Katarzyny Ziemińskiej (Wyższa Szkoła Bałtycka w Koszalinie) o *Balladynie* jako „kobiecej tragedii”, Anny Danielewicz (Uniwersytet w Białymstoku) o *Bogurodzicy* w pogańskim świecie *Lilli Wenedy*, Leszka Zwierzyńskiego (Uniwersytet Śląski) o tragizmie w mistycznych dramatach Słowackiego, Marii Kalinowskiej (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) o *Agezylaszu* Słowackiego, Dariusza Tomasza Lebiody (Akademia Bydgoska) o kosmogonii tragicznej *Króla-Ducha*, Piotra Sobolczyka (Uniwersytet Jagielloński) o konflikcie hermeneutyk i problemie tragizmu w listach Krasińskiego do Mickiewicza, Jacka Lyszczyny (Uniwersytet Śląski) na temat dramatu romantycznego w refleksji krytycznej Stanisława Ropelewskiego, a także Barbary Sawickiej-Lewczuk (Uniwersytet w Białymstoku) o *Księżu Marku* w lekturze Karola Libelta.

Część VII, zatytułowaną *Krasicki, Norwid i...*, rozpoczyna interesujący artykuł Krzysztofa Bilińskiego (Uniwersytet Wrocławski) na temat uwikłania *Irydiona* w chrześcijańską metafizykę (przewartościowującą sens antycznego tragizmu), po czym następują prace: Macieja Szargota (Uniwersytet Śląski) o *Wandzie* Krasińskiego, Doroty B. Klimanowskiej (Uniwersytet Warszawski) o stosunku Norwida do starożytnych, Anny Siemińskiej (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) o kategorii tragizmu w *Słodyczy* Norwida, Doroty Plucińskiej (Uniwersytet Warszawski) o tragizmie i ironii tragicznej w *Trylogii włoskiej* Norwida, Czesławy Mykity-Glensk (Uniwersytet Opolski) o odczuciu tragiczności losu u Heinricha von Kleista i Giacoma Leopardiego, Jakuba Momry (Uniwersytet Jagielloński) o tragedii bohatera lucyferycznego w *Demonie* Lermontowa, Anny Tylusińskiej (Uniwersytet Warszawski) o narodowo-patriotycznym aspekcie włoskich tragedii romantycznych i Piotra Stasiewicza (Uniwersytet w Białymstoku) o *Tristanie i Izoldzie* Richarda Wagnera jako tragedii doskonałej.

Trzy kolejne i zamykające przegląd części są powrotem do chronologicznego porządku. Część VIII – zatytułowana *Pozytywizm, modernizm...* – odwołuje się do pamięci o „pozytywistycznym wydziedziczeniu tragizmu”, o którym wcześniej pisała Maria Obrusznik-Partyka. Przypomina, iż tragizm w drugiej połowie XIX w. stracił swą wysoką pozycję (patos, wzniosłość, pierwiastek buntu) i uległ ucodziennieniu. Dopiero w latach osiemdziesiątych ożył – w przetworzonej postaci – u Bolesława Prusa, Aleksandra Świętochowskiego, Henryka Sienkiewicza, Marii Konopnickiej czy Piotra Chmielowskiego, prowadząc do zainteresowania tzw. tragedią historyczną o wyraźnie dydaktyczno-moralizatorskim zabarwieniu. Skłonności takie widać u Felicjana Faleńskiego, Adama Asnyka, Józefa Szujskiego, Aurelego Urbańskiego i Adama Bełcikowskiego. Przedstawione w tej części artykuły nie usiłują jednak komentować tej dobrze rozpoznanej problematyki, ale zgodnie z intencją redaktorów tomu poszukują charakterystycznych dla epoki skłonności w sferze zjawisk mniej rozpowszechnionych. Odnosi się to także do tragizmu modernistycznego, który nie jest tu reprezentowany przez słynny manifest Ostapa Ortwina (*O teatrze tragicznym*, 1902) czy rozważania Cezarego Jellenty na temat estetyki, stanowiące swoiste prolegomena do teorii tragizmu, lecz przez utwory nie tak znane.

W części VIII znajdujemy wystąpienia: Ewy Owczarz (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) poświęcone tragiczności w *Sienkiewicza Bez dogmatu*, Barbary Szargot (Uniwersytet Śląski) o bohaterach Świętochowskiego, Barbary Stelmaszczyk (Uniwersytet Łódzki) o pokonywaniu tragizmu u Leśmiana, Sabiny Brzozowskiej (Uniwersytet Opolski) o motywie Fauna-Pana w wybranych dramatach młodopolskich, Edwarda Jakiela (Pomorska Akademia Pedagogiczna w Słupsku) o bohaterach nowel Gustawa Daniłowskiego, Jerzego Kamionowskiego (Uniwersytet w Białymstoku) o bohaterze bajronicznym bez maski

tragicznej i Walentyny Jakimiuk-Sawczyńskiej (Uniwersytet w Białymstoku) o tragizmie w liryce Konstantego Fofanowa.

Najobszerniejsza, IX część tomu, zatytułowana *Dwudziestowieczne eksploracje*, składa się z 13 tekstów, a ich lektura odsłania trzy podstawowe sposoby rozumienia tragizmu: literacki, biograficzny (albo biograficzno-literacki) i historiozoficzny. Ta trójnurtowość wskazuje na przesunięcie estetycznej wykładni tragizmu ku sferze ontologicznej i tym samym wprowadzenie go w obieg doświadczeń codziennych. Jakkolwiek ów proces zapoczątkowany został w w. XIX, to pełne owoce zebrał dopiero w XX stuleciu. Tragizm jako kategoria odnosząca się do bytu, a przez to otwierająca podmiot na dociekania pozaestetyczne, okazał się jednym z najmodniejszych pojęć opisujących współczesny kryzys wywołany rozpoznaniem złożonej natury egzystencji (zarówno tej poszczególnej, jak też zbiorowej).

Diagnozie tragizmu literackiego poświęcone są teksty: Kamilli Terminińskiej (Uniwersytet Śląski) na temat tragizmu *Sławy i chwały* Iwaszkiewicza, Marcina Lula (Uniwersytet w Białymstoku) o parabolicznej konstrukcji tragiczności w *Bramach raju* Andrzejewskiego, Zbigniewa Jarzębowski (Uniwersytet Szczeciński) o tragicznym rysie bohaterów dramatów Ireneusza Iredyńskiego, dwa teksty o tragizmie w twórczości Herberta – Andrzeja Kotlińskiego (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski) i Krzysztofa Korotkicha (Uniwersytet w Białymstoku), oraz dwa artykuły o tragizmie w dziełach Różewicza: Andrzeja Skrendy (Uniwersytet Szczeciński) i Leszka Karczewskiego (Uniwersytet Łódzki), a także tekst Elżbiety Dutki (Uniwersytet Śląski) o tragiczności w opowiadaniach Włodzimierza Odojewskiego.

Do drugiego, literacko-biograficznego nurtu, skoncentrowanego wokół osobistych przeżyć autora, należą z kolei wystąpienia: Stefana Melkowskiego (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) o zagadnieniu tragizmu w opowiadaniach Borowskiego, Jerzego Ossowskiego (Akademia Pedagogiczna w Krakowie) o tragicznej postawie Gałczyńskiego zapisanej w *Notatkach z nieudanych rekolekcji paryskich*, Andrzeja Borkowskiego (Akademia Pedagogiczna Podlaska w Siedlcach) o tragicznych wątkach we wspomnieniowej prozie Iłakowiczówny.

Do nurtu historiozoficznego należałoby z kolei zaliczyć wypowiedzi: Agnieszki Czajkowskiej (Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie) o poszukiwaniu „przedmiotu tragicznego” przez Jasienicę w wizji dziejów Polski, a także artykuł Jerzego Madejskiego (Uniwersytet Szczeciński) o tragicznej historiozofii Władysława Terleckiego na przykładzie *Wyspy kata*.

Ostatnia, X część książki nosi tytuł *Z innej perspektywy*. O wyróżnieniu 7 składających się na nią tekstów – obok przywiązania redaktorów tomu do systemu dziesiętnego – zadecydowało przekonanie, iż wyznaczają one osobny obieg tragizmu, gdyż stanowią jego przetworzenia: autorskie, teatralne oraz przestrzenno-symboliczne. Do pierwszej kategorii nawiązują wystąpienia: Joanny Szymanowskiej (Uniwersytet Warszawski) o tragedii niemożliwej w *Mieście umarłym* Gabriela D’Annunzia i w utworze Alberta Savinia *Emma B. Vedova Giocasta*, Remigiusza Rzyzińskiego (z Krakowa) na temat tragiczności Prousta, a także Daniela Kalinowskiego (Pomorska Akademia Pedagogiczna w Słupsku) o wymiarach tragizmu Kafki. Tragizm teatru ilustrują teksty: Jolanty Dygul (Uniwersytet Warszawski) o tragediach Piera Paola Pasoliniego, Agnieszki Włóczewskiej (Uniwersytet Warszawski) o tragizmie w teatrze Jean-Paula Sarte’a, a o tragizmie przestrzeni oraz symbolu traktują wystąpienia: Aleksandry Achteлик (Uniwersytet Śląski) *Wenecja tragiczna* i Michała Kuziaka (Pomorska Akademia Pedagogiczna w Słupsku) o kole jako figurze tragedii na przykładzie *Nieznośnej lekkości bytu* Milana Kundery.

Chwaląc naukowo-wydawniczą inicjatywę kolegów z białostockiej polonistyki powiedzieć trzeba jednocześnie, że u niektórych czytelników wywołać może ona pewien niedosyt, spowodowany np. nieumieszczeniem (w podtytule książki) informacji o tym, iż skoncentrowana jest ona na analizie i interpretacji różnych rozumień tragizmu (w znakomitej większości osadzonych w kulturowej tradycji romantyzmu albo z nią związanych).

Wyjaśnienie takie tłumaczyłoby zarówno dysproporcje ujawniające się w planie periodycznym, jak też akcentowałyby, iż intencją autorów i redaktorów tomu było zaprezentowanie zjawisk słabiej zarysowanych w świadomości badawczej i czytelniczej.

Pewnym niedostatkim książki o tragedii i tragizmie może się także wydać brak refleksji nad genezą gatunku, szczególnie wtedy gdy stanowi ona przesłankę do wygłaszania sądów na temat późniejszych zjawisk artystycznych. Konteksty religijne, dionizyjskie i rytualne, jak też myślenie arystotelesowsko-nietzscheańskie pobrzmiewające w tle wielu wypowiedzi, już od dawna przestały wystarczać do scharakteryzowania wiedzy na temat źródeł tragedii. Dzięki przełomowym studiom Geralda Else'a, Wolfganga Schadewaldta i Theodora Georgiadesa – niestety, słabo zakorzenionym w rodzimej refleksji badawczej – tragizm oraz tragiczność stały się częścią doświadczenia językowego (co dla filologa jest jedną z najbardziej atrakcyjnych perspektyw), a także na trwałe związały się z przemianami liryki (w szczególności chóralnej), greckim fonocentryzmem i niezmiernie doniosłą dla całej kultury starożytnej tradycją oralną.

Uwagi te nie obniżają bynajmniej wysokiej oceny, jaką należałoby przyznać *Problemom tragedii i tragizmu*. Pod wieloma względami są one bowiem publikacją wartościową i pożyteczną, która z całą pewnością zainspirować może szczegółowe badania i stać się materiałem do studiowania, różnicujących się na przestrzeni dziejów, rozumień tragizmu. Symbolicznym tego potwierdzeniem jest fakt, iż w gronie zaproszonych do współpracy autorów znaleźli się nie tylko badacze literatury polskiej, ale także: klasycy, angiści, germaniści, romaniści, italiści, ukraińscy oraz historycy filozofii. Ich wielość pozostaje świadectwem głębokiego zainteresowania problematyką tragedii i tragizmu wśród badaczy należących do różnych specjalności i pokoleń. Spora część z nich rozpoczyna dopiero swoją przygodę naukową. Życząc im wielu sukcesów pochwalić trzeba szczególnie tych, którzy umożliwili im zabranie głosu.

Jacek Wachowski

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza –
Adam Mickiewicz University, Poznań)

Abstract

The text analyses one of the most comprehensive monographs on the problems of tragicity, tragedy and the tragic, which have appeared in Poland in the last few decades. The contributors, representing almost all Polish academic centers, give multiple – aesthetic, genre, and philosophical – interpretations of meanings of the issues in question. Conclusions drawn from the studies seem important and valuable.